

Isticanje vjerskih simbola u javnom prostoru: komparativna analiza

Ehlimana Memišević, Hikmet Karčić i Irma Velić

Sažetak

U posljednje dvije decenije, pitanje isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru intenziviralo je rasprave o okviru prava na slobodu vjere i uvjerenja i neutralnosti države. Strategije rješavanja ovog pitanja, umnogome, zavise od usvojenog modela odnosa između religije i države. Naime, dok model slobode religije u Sjedinjenim Američkim Državama ekstenzivno regulira pitanje prisustva vjerskih simbola u javnom prostoru, francuski model laicizma karakterizira opća zakonska zabrana njihovog isticanja u javnim ustanovama od 1905. godine. U pojedinim državama dozvoljava se prisustvo simbola dominantne religije u javnom prostoru, dok se, istovremeno, zabranjuje ili ograničava prisustvo simbola manjinskih religija.

Ključne riječi: sloboda religije, laicizam, sekularizam, vjerski simboli, javni prostor

Uvod

Pitanje isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru, u brojnim državama, pokrenulo je javne rasprave o okviru prava na slobodu vjere i uvjerenja i neutralnosti države. U osnovi, ovo pitanje razmatra se na dva načina. Prvo, razmatra se mogućnost ograničavanja prava na nošenje vjerskih simbola i odjeće u svrhu zaštite drugih prava. U tom smislu, ograničavanje se može odnositi i na vjerske simbole dominantne, kao i manjinskih religija na području određene države. Međutim, u praksi se najčešće odnosi na mogućnost isticanja vjerskih simbola pripadnika manjinskih religija. Drugo, razmatra se pitanje isticanja vjerskih simbola poput križa i raspela u državnim ustanovama. Ali u ovom slučaju simbol, u pravilu, predstavlja dominantnu religiju.¹

¹ Susanna Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, *Cardozo Law Review*, 30:6 (2009), 2629.

U Evropi se pitanje isticanja vjerskih simbola, najčešće, odnosi na mogućnost nošenja odjeće povezane s religijom imigranata, posebno islamske marame (hidžaba) i sikhskog turbana, na različitim mjestima, kao što su škole, radna mjesta i sudnice ili na slikama na službenim dokumentima, ali su se neke evropske zemlje suočile i sa sporovima oko isticanja križeva u javnim ustanovama.²

Dakle, ova pitanja pojavila su se zbog pluralističkog karaktera evropskih (i drugih) društava, u kojima vjerski simboli i za dominantnu i za manjinske religije igraju važnu ulogu u pitanju identiteta.³ Kako ističe Silvio Ferrari, pitanje vjerskih simbola postalo je katalizator sukoba započelih zbog nove uloge koju religija ima u javnom prostoru. Međutim, zbog složenosti pojma vjerskih simbola, njihove suštinske dvosmislenosti, kao i nemogućnosti jasnog razlikovanja kulturnih i religijskih značenja tih simbola, ističe Ferrari, moraju se uzeti u obzir najmanje dva faktora: mjesto gdje su simboli postavljeni i kontekst u kojem su istaknuti.⁴

U pogledu mjesta gdje su simboli istaknuti neophodno je definirati pitanje "javne sfere", odnosno „dekonstruirati ideju 'javnog prostora' kako bi se izbjegla primjena istih standarda na temeljito različite realnosti, kao što su, npr. trg i sudnica".⁵ Jürgen Habermas, njemački filozof koji je u razmatranju uloge religije u modernom društvu u svojoj misli prošao kroz tri faze – od kritičnosti prema religijskom vjerovanju i nadanju o iščeznuću, odnosno nestanku religije, preko zahtjeva za „privatizacijom religije“, do zahtjeva za prisustvom religije u javnom prostoru⁶ – predložio je distinkciju između političke i institucionalne javne sfere.⁷

Njegove ideje o političkoj i javnoj sferi ovdje ćemo izložiti na osnovu teksta Silvia Ferraria.⁸ Naime, politička sfera je prostor za raspravu gdje se „oblikuje javni diskurs“. Da bi ispunila svoju svrhu, mora biti slobodna i pluralistička. Prema tome, za pluralizam na kojem se temelji demokratsko društvo neophodno je da su u ovom području vidljivo prisutne različite religije i uvjerenja.⁹ Nasuprot tome, institucionalni javni prostor jeste mjesto gdje se donose odluke obavezujuće za sve pa on stoga mora biti neutralan i nepristrasan.

Silvio Ferrari navodi još i zajednički prostor, kao treću kategoriju. Zajednički prostor podrazumijeva fizički prostor, kao što je ulica i trg, u koji ljudi dolaze, ne

2 Isabelle Rorive, „Religious Symbols in the Public Space“, *Cardozo Law Review*, 30:6 (2009), 2669.

3 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2630.

4 Silvio Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“, <https://cns.ba/vijesti/drzavna-podrška-isticanju-religijskih-simbola-u-javnom-prostoru/>, pristupljeno 24.3. 2016.

5 Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“.

6 Philippe Portier, „Religion and Democracy in the Thought of Jürgen Habermas“, *Society*, 48 (2011), 426–432.

7 Jürgen Habermas, „Religion in the Public Sphere“, *European Journal of Philosophy*, 14:1 (2006), 1–25 (9).

8 Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“.

9 Silvio Ferrari, „Religija u evropskim javnim prostorima: pravni pregled“, *Context*, 1:2 (2014), 16–17.

s namjerom da učestvuju u političkoj debati, već da zadovolje svoje osnovne potrebe i u tom smislu je neizbježan. Kako navodi, zajednički prostor namijenjen je kretanju i izražavanju, javni prostor diskusiji, a politički odlučivanju.¹⁰ Međutim, politička, zajednička i institucionalna sfera nisu strogo odvojene, već, u mnogim slučajevima, koegzistiraju i preklapaju se. Naprimjer, javna škola istovremeno je i politička sfera, koja s jedne strane zahtijeva slobodu izražavanja i pluralnost iskustava, a, s druge strane, kao institucionalni prostor, zahtijeva neutralnost prema različitim religijskim – ili nereligijskim – uvjerenjima, kako učenika, tako i učitelja.¹¹

Međutim, iako je isticanje vjerskih simbola u političkoj javnoj sferi, koja mora biti pluralistička i, time, otvorena prema religijskim simbolima, manje problematično, sa stanovišta negativnog prava na slobodu religije ne znači da institucionalni javni prostor, koji mora biti neutralan, isključuje mogućnost prisustva vjerskih simbola. U tom smislu, Silvio Ferrari ističe da se neutralnost javnih institucija može razumjeti i na inkluzivan način, tako što će se prihvatiti mogućnost isticanja različitih religijskih simbola u javnom prostoru. Dakle, iako se u nekim slučajevima, zbog neutralnosti institucionalnog javnog prostora, religijski simboli moraju isključivati, u drugim slučajevima, ista ta neutralnost može se osigurati uključivanjem različitih religijskih simbola u taj prostor. Razlika ovisi o kontekstu u kojem se religijski simbol nalazi.¹²

U nastavku ovog rada, analizirat ćemo načine reguliranja pitanja isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru u različitim zemljama. Strategije rješavanja ovog pitanja, umnogome, zavise od usvojenog modela odnosa između religije i države, odnosno odnosa prema manjinskim religijama.

Olivier Roy identificirao je dva pristupa manjinskim religijama, posebno islamu, na Zapadu: multikulturalizam, koji se obično veže za zemlje engleskog govornog područja (Velika Britanija, SAD, Kanada) i Sjevernu Evropu i asimilacijski model, karakterističan za Francusku.¹³

Međutim, kako uočava ovaj autor, iako je tokom 1980-ih godina bio izražen kontrast između asimilacijskog pristupa, koji se smatrao izrazom autoritarne, centralizirane države koja ne priznaje prava manjinama,¹⁴ i multikulturalističkog pristupa Sjeverne Evrope, koji je za Francuze predstavljao težnju uništenja nacionalnog jedinstva ili sredstvo getoizacije, prelazak u novo stoljeće pratila je kriza oba modela. Osim toga, početno neprijateljstvo evropskih multikulturalističkih zemalja prema francuskom modelu prerاسlo je u njegovo postepeno prihvatanje. Jedan od pokazatelja tog prihvatanja jeste da su mnoge zemlje, koje su prihvatile

10 Ferrari, „Religija u evropskim javnim prostorima“, str. 15, fusnota 41.

11 Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“.

12 Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“.

13 Olivier Roy, *Sekularizam u suočavanju s islamom* (Sarajevo: Centar za napredne studije, El-Kalem, 2012), str. 10.

14 Hilal Elver, *The Headscarf Controversy: Secularism and Freedom of Religion* (New York: Oxford University Press, 2012), str. 108.

multikulturalizam, ograničile nošenje marame (hidžaba), uključujući Holandiju, Belgiju i Njemačku.¹⁵

U pogledu načina reguliranja odnosa između religije i države tradicionalno su suprotstavljeni model *slobode religije* Sjedinjenih Američkih Država (multikulturalistički model) i francuski koncept *laïcizma* (asimilacijski model), što ima svoje implikacije i u pogledu isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru. U nastavku ovog rada prvo ćemo propitati ova dva suprotstavljena modela. Zatim ćemo ukazati na modele rješavanja ovog pitanja u Kanadi, gdje postoji kombinacija multikulturalističkog i asimilacijskog modela. Konačno, u trećem dijelu analizirat ćemo različite, uglavnom, multikulturalističke pristupe rješavanju pitanja isticanja vjerskih simbola u Evropi.

Sjedinjene Američke Države

Sloboda religije garantirana je prvim amandmanom na Ustav Sjedinjenih Američkih Država, koji navodi da „Kongres neće donijeti zakon o uspostavljanju državne religije, kao ni zakon koji zabranjuje slobodno ispovijedanje vjere...“. Dakle, zabranjuje se uspostavljanje državne religije (klauzula o (ne)uspostavljanju) i garantuje slobodno ispovijedanje religije (klauzula o slobodnom ispovijedanju).¹⁶ Amandmanom 14 garantuje se jednaka zaštita svim građanima. Osim toga, Zakonom o građanskim pravima iz 1964. godine (*Civil Right Act*) zabranjen je bilo koji oblik diskriminacije na osnovu religijskog uvjerenja, dok je Zakonom o obnovi vjerskih sloboda iz 1993. godine (*Religious Freedom Restoration Act*) uspostavljen viši stepen nadzora nad postupcima federalnih vlasti koji se miješaju u slobodu religije pojedinca. U skladu s tim, federalni zakoni mogu ograničiti slobodu religije samo ako se koriste najmanje restriktivnim sredstvima. Podržavajući ove vrijednosti, federalna Komisija za jednake mogućnosti zapošljavanja¹⁷ zahtijeva od poslodavaca razumnu prilagodbu religijskih uvjerenja radnika, osim ukoliko im to ne bi prouzrokovalo nesrazmjerne teškoće.¹⁸ Dakle, razumna prilagodba podrazumijeva bilo koji oblik prilagođavanja radnog okruženja koje će uposleniku omogućiti izvršavanje vjerskih dužnosti, odnosno ponašanje u skladu s vjerskim uvjerenjima. Najčešće se odnosi na raspored radnog vremena, odjeću ili ponašanje ili vjersko izražavanje ili vjersku praksu. Ukoliko bi pružanje razumne prilagodbe predstavljalo posebne teškoće,

15 Elver, *The Headscarf Controversy*, str. 109.

16 Bette Novit Evans, *Interpreting the Free Exercise of Religion : The Constitution and American Pluralism*, (Chapel Hill, London: The University of North Carolina Press, 1997), str. 1.

17 Komisija za jednake mogućnosti zapošljavanja državna je agencija koja je odgovorna za provođenje saveznih zakona koji zabranjuju diskriminaciju na poslu zbog rase, boje kože, vjere, spola, nacionalne pripadnosti, starosti, invaliditeta ili genetske informacije. Emir Kovačević, *Sloboda vjere na radnom mjestu u SAD*, (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2015).

18 Kovačević, *Sloboda vjere na radnom mjestu u SAD*, str. 19; Laura Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, Ottawa: Library of Parliament, Publication No. 2011-60 E, 25 July 2011, revised 15 January 2013), str. 7.

poslodavac nije dužan da odobri razumnu prilagodbu. Međutim, ukoliko se odobri, prilagodba mora biti razumna, odnosno mora potpuno eliminisati sukob između vjerskih uvjerenja radnika i rada, a ne samo smanjiti.¹⁹

U Sjedinjenim Američkim Državama pitanje isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru razmatralo se i u pogledu državnog isticanja vjerskih simbola, najčešće Deset zapovijedi, u javnim ustanovama kao što su škole, sudnice, državne institucije i dr., kao i prava pojedinaca da nose vjersku odjeću i simbole.

Mogućnost isticanja vjerskih simbola u javnim ustanovama predmet je ispitivanja klauzule o (ne)uspostavljanju. Ova klauzula ispituje se tzv. trostrukim testom, poznatim kao Lemon test, koji je Vrhovni sud uspostavio u slučaju *Lemon protiv Kurtzman* 1971. godine.²⁰ Prema ovom testu, da se ne bi prekršila klauzula o uspostavljanju, isticanje vjerskih simbola u javnom prostoru mora ispuniti tri uslova: 1) mora imati sekularnu svrhu, 2) mora imati primarni efekat koji niti favorizira niti zabranjuje prakticiranje neke religije i 3) ne smije voditi prekomjernom uplitanju države u religijska pitanja.²¹ Međutim, analiza Vrhovnog suda u pitanju isticanja vjerskih simbola specifična je i razlikuje se od slučaja do slučaja. Zbog toga primjena ovog testa vrlo često nailazi na kritike, jer daje različite rezultate za slične slučajeve.²²

Naprimjer, 1980. godine u slučaju *Stone protiv Grahama* Vrhovni sud Sjedinjenih Država odlučio je da se isticanjem ploče s tekstom Deset Božijih zapovijedi u javnim školama u Kentuckyju krši klauzula o (ne)uspostavljanju. Uprkos činjenici da je na ploči stajao i natpis kojim se ukazivalo na značaj Deset Božijih zapovijedi kao jednog od temelja pravne tradicije zapadne civilizacije, a posebno u Sjedinjenim Državama, Sud je ocijenio da je ploča istaknuta u „očito religijske“ svrhe i da nema „nikakvu sekularnu zakonodavnu funkciju“.²³

Međutim, 2005. godine Vrhovni sud je u slučaju *Van Orden protiv Perryja* odlučio da isticanje Deset zapovijedi na tlu sjedišta savezne države Teksas u Austinu, zajedno sa 17 drugih spomenika koji odaju počast „ljudima, idealima i događajima koji čine identitet Teksasa“, ne predstavlja kršenje klauzule o (ne)uspostavljanju. Naime, spomenik sa Deset zapovijedi poklon je vladi države Teksas od nacionalne građanske i patriotske organizacije *Fraternal Order of Eagles* i postavljen još 1961. godine. Međutim, Thomas Van Orden, advokat iz Austina, četrdeset godina nakon podizanja spomenika podnio je tužbu okružnom sudu tvrdeći da je postavljanje spomenika prekršilo klauzulu o (ne)uspostavljanju i zahtijevao njegovo uklanjanje.

19 Kovačević, *Sloboda vjere na radnom mjestu u SAD*, str. 23.

20 *Lemon v. Kurtzman* (1971), <http://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/403/602.html>, pristupljeno 29.4.2016.

21 Cynthia Brouger, „Public Display of the Ten Commandments“, CRS Reports for Congress, 14. mart 2008, str. 1, http://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc812565/m2/1/high_res_d/RS22223_2008Oct08.pdf, pristupljeno 24.4.2015.

22 Cynthia Brouger, „The Law of Church and State: General Principles and Current Interpretations“, CRS Reports for Congress, 14. mart 2008, str. 2, <http://research.policyarchive.org/19408.pdf>, pristupljeno 24.4.2016.

23 Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“.

Okružni sud presudio je da je za postavljanje spomenika postojala validna sekularna svrha, a to je prepoznavanje i odavanje priznanja organizaciji *Eagles* za njihove napore u smanjivanju delinkvencije maloljetnika. Osim toga, Sud je zaključio da razumni posmatrač, koji poznaje historiju, svrhu i kontekst podizanja spomenika, ne može zaključiti da pasivni spomenik prenosi poruku da država podržava određenu religiju.²⁴ Apelacioni sud Petog okruga potvrdio je presudu okružnog suda.

Odlučujući o ovom slučaju Vrhovni sud nije primijenio *Lemon test*, već je analizirao postavljanje spomenika na osnovu „prirode spomenika i historije nacije“. Iako je naglasio da, uprkos historijskom značaju, Deset zapovijedi predstavlja, prije svega, religijski dokument, Sud je istakao da „promocija poruke konzistentne s religijskom doktrinom nije u sukobu sa klauzulom o (ne)uspostavljanju“. Osim toga, naveo je niz primjera u kojima su sve tri grane vlasti službeno priznale ulogu religije i posebno naglasio da je Sud „prepoznao ulogu Boga u američkom naslijeđu u ranijim odlukama“.²⁵

U odnosu na slučaj *Stone protiv Grahama*, Vrhovni sud napravio je razliku između isticanja vjerskih simbola u učionici i „više pasivnog“ isticanja Deset zapovijedi na zemljištu sjedišta savezne države Teksas, koje nema indoktrinirajući učinak, za razliku od isticanja Deset zapovijedi u osnovnim školama, kojem su učenici izloženi svakodnevno.²⁶

S druge strane, u slučaju *Okrug McCreary protiv Američke unije građanskih sloboda Kentuckyja* Sud je, 2005. godine, presudio da je isticanjem Deset zapovijedi u sudnicama prekršena klauzula o (ne)uspostavljanju.²⁷ Naime, dvije općine u Kentuckyju 1999. godine postavile su u sudnice ploče s tekstom Deset zapovijedi, uključujući i citat iz Knjige Izlaska. Nakon što ih je Američka unija građanskih sloboda tužila federalnom sudu distrikta, pozivajući se na kršenje klauzule o (ne)uspostavljanju, općine su, nastojeći dokazati da se radi o „precedentnom zakonskom zborniku“, postavile i drugih osam dokumenata, od kojih se svaki pozivao na religiju.²⁸ Iako je federalni sud naložio da se ploče s tekstom Deset zapovijedi uklone iz sudnica, općine su, umjesto toga, u sve sudnice postavile devet dokumenata, uključujući i Deset zapovijedi, iste veličine pod naslovom „Osnove američkog prava

24 Van Orden protiv Perryja, 545 U.S. 677 (2005), <https://www.law.cornell.edu/supct/html/03-1500.ZS.html>, pristupljeno 24.4.2016.

25 Brougher, „Public Display of the Ten Commandments“, str. 4.

26 Brougher, „Public Display of the Ten Commandments“, str. 4.

27 Brougher, „Public Display of the Ten Commandments“, Cynthia Brougher, „The Law of Church and State: U.S. Supreme Court Decisions Since 2002“, CRS Reports for Congress, 30. oktobar 2007, str. 7–8, <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/crs/rl34223.pdf>, pristupljeno 24.4.2016.

28 Osam dokumenata uključivalo je slijedeće: odjeljak iz Deklaracije o nezavisnosti, preambulu Ustava Kentuckyja, nacionalnu parolu „U Boga vjerujemo“, stranicu zapisnika zasjedanja Kongresa od 2. februara 1983. godine na kojoj je proglašena „godina Biblije“, uključujući i citiranje odredaba Deset zapovijedi, proklamaciju predsjednika Abrahama Lincolna koja je proglasila 30. april 1863. nacionalnim danom molitve i poniznosti, isječak iz izjave predsjednika Linkolna koja navodi da je „Biblija najbolji poklon koji je Bog dao čovjeku ikada“, proklamaciju predsjednika Regana da je 1983. godina – godina Biblije i *Mayflower* sporazum.

i vlasti“.²⁹ Međutim, Vrhovni sud je primjenom *Lemon* testa zaključio da je neutralnost, kao osnovna vrijednost klauzule o (ne)uspostavljanju, prekršena postavljanjem ploča koje imaju „očiglednu i dominantnu svrhu unapređenja religije“.³⁰

U pogledu prava na nošenje vjerske odjeće i simbola u javnim ustanovama, nošenje odjeće, koja je dio „religijske prakse učenika“, uključujući i kirpane i hidžab, dozvoljeno je u javnim školama, što je naglašeno brojnim vladinim i predsjedničkim direktivama.³¹ Osim toga, taj stav ponovno je istaknut intervencijom Odjela za pravdu, 2004. godine, u slučaju *Hearn protiv javne škole u Muskogeeu*, ističući da je javna škola u Oklahomi, isključenjem učenice zbog nošenja marame, prekršila klauzulu o jednakoj zaštiti uspostavljenoj 14. amandmanom na Ustav, jer je pravila o odijevanju primijenila na nekonzistentan i diskriminatorski način.³²

Osim toga, 2010. godine ukinuta je zabrana nošenja vjerske odjeće nastavnici- ma u javnim školama u Oregonu.³³ Naime, 1923. godine u državi Oregon, u cilju onemogućavanja časnim sestrama da rade u javnim školama, donesen je zakon o zabrani nošenja vjerske odjeće u javnim školama. Međutim, ovaj zakon primjenjivan je i na pripadnike drugih religija, naročito muslimane i Sikhe koji nose vjersku odjeću, poput hidžaba i turbana. Komisija za ljudska prava je, 2009. godine, nakon ispitivanja ustanovila da zakon krši član 7 Zakona o građanskim pravima iz 1964. godine, koji zabranjuje diskriminaciju pri zapošljavanju na spolnoj, vjerskoj, rasnoj i drugim osnovama. Sporni zakon iz 1923. ukinut je 2010. godine.

Osim toga, u pravilu se dozvoljava nošenje vjerskih simbola, u okviru uniforme na poslu,³⁴ osim ukoliko to ne predstavlja prijetnju sigurnosti i javnom redu.³⁵ Odjel pravde Sjedinjenih Američkih Država intervenisao je u nekoliko

29 Pored Deset zapovijedi, među devet dokumenata bili su i *Magna Charta Libertatum* (Velika povelja sloboda), Deklaracija nezavisnosti, Zakon o pravima (*Bill of Rights*), tekst nacionalne himne Sjedinjenih Američkih Država, *Mayflower* sporazum, nacionalna parola „U Boga vjerujemo“, preambula Ustava Kentuckija i prikaz božice pravde.

30 Brougher, „Public Display of the Ten Commandments“, str 2–3.

31 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 7.

32 Justice Department Files Complaint Against Oklahoma School District Seeking to Protect Student’s Right to Wear Headscarf to Public School. https://www.justice.gov/archive/opa/pr/2004/March/04_crt_195.htm, pristupljeno 24.4.2016.

33 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 7.

34 O mogućnosti isticanja vjerskih simbola na radnom mjestu pogledati: Kovačević, *Sloboda vjere na radnom mjestu u SAD*.

35 Međutim, ukoliko bi sigurnost i javni red bili ugroženi, isticanje vjerskih simbola nije dozvoljeno. Naime, ovo pitanje naročito je došlo do izražaja u američkoj vojsci. Savezni okružni sud je 1986. godine, u slučaju Goldman protiv Weinbergera, donio odluku da ortodokсни jevrejski rabin Goldman, koji je radio kao klinički psiholog u Ratnom vazduhoplovstvu Sjedinjenih Američkih Država, ne može nositi jevrejsku jermulku i da se time ne krši prvi amandman, odnosno pravo na slobodu religije. Prema pravilima zabranjeno je nositi vjerske odjevne predmete za glavu. Nakon što je Vrhovni sud odbacio Goldmanovu žalbu, Kongres je 1987. godine, dopunio poglavlje 10 Zakonika Sjedinjenih Država, koje se odnosi na vojne snage, dozvoljavajući uposlenicima nošenje

slučajeva zabrane nošenja vjerskih simbola, uglavnom hidžaba i sikhskih turbana, uposlenicima u javnom saobraćaju, zahtijevajući razumno prilagođavanje pravila odijevanja religijskim potrebama uposlenika.³⁶

U slučaju *Komisija za jednake mogućnosti zapošljavanja protiv Abercrombie & Fitch prodavnica* Vrhovni sud je, 2015. godine, donio odluku u kojoj naglašava da nezapošljavanje djevojke koja nosi hidžab, jer to nije u skladu s pravilima o izgledu i odijevanju Abercrombie & Fitch kompanije, predstavlja kršenje člana 7 Zakona o građanskim pravima iz 1964. godine, odnosno kršenje zabrane diskriminacije na osnovu religije.³⁷ Isto tako, Okružni sud Distrikta Arizona u slučaju

vjerskih odjernih predmeta, zajedno sa službenom uniformom, ukoliko ih to ne sprečava u vršenju vojnih dužnosti i ukoliko ih nose na „uredan i konzervativan“ način. Međutim, ova pravila ne podrazumijevaju mogućnost nošenja religijskih odjernih predmeta za glavu.

Slična je situacija bila u slučaju sikhskih vojnika koji su nosili turbane i kojima je onemogućeno učesće u američkoj vojsci od 1984. godine. Međutim, 2010. godine, nakon 25 godina, prvi Sikh dobio je dozvolu da završi osnovnu obuku i dozvoljeno mu je da zadrži neošišanu kosu, bradu i da nosi turban. Pogledati: *Goldman v. Weinberger* 475 U.S. 1986 (503), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/475/503/>, pristupljeno 24.4.2015; Kent Greenawalt, *Religion and the Constitution: Free Exercise and Fairness*, vol. 1 (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2006), str. 160; R. Chuck Mason, Cynthia Brouger, „Military Personnel and Freedom of Religious Expression: Selected Legal Issues“, CRS Reports for Congress, 8. april, 2010, str. 10, <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/R41171.pdf>, pristupljeno 24.4.2016.

36 Pogledati: *United States v. New York Metropolitan Transit Authority*, https://www.justice.gov/sites/default/files/crt/legacy/2010/12/15/nyta_sjmemo.pdf, pristupljeno 29.4.2016.; *United States v. Essex County*, https://www.justice.gov/sites/default/files/crt/legacy/2010/12/22/essex_settlement.pdf, pristupljeno 29.4.2016.; *United States v. Washington Metropolitan Area Transit Authority*, https://www.justice.gov/sites/default/files/crt/legacy/2010/12/15/wmata_comp.pdf, pristupljeno 29.4.2016.; *United States v. Los Angeles County Metropolitan Transit Authority*, <https://www.justice.gov/crt/united-states-district-court-central-district-california-0>, pristupljeno 29.4.2016.

37 *Equal Employment Opportunity Commission v. Abercrombie & Fitch Stores*, <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/575/14-86/case.pdf>, pristupljeno 24.4.2016. Naime, Abercrombie & Fitch predstavlja državni lanac prodavnica odjeće koji od uposlenika zahtijeva oblačenje u skladu s pravilima o izgledu i odijevanju kompanije. U tom pogledu zabranjeno je nositi crnu odjeću i kape, iako nije precizno definirano šta se smatra kapom. U skladu s pravilima firme, ukoliko se pitanje izgleda pojavi tokom razgovora za posao ili osoba koja konkuriše za posao traži odstupanje od pravila, osoba koja vodi razgovor za posao trebalo bi da se obrati Odjelu za ljudske resurse, koji će odrediti da li će se odstupanje od pravila dozvoliti ili ne. Samantha Elauf, muslimanka koja nosi maramu (hidžab), 2008. godine prijavila se za posao u Abercrombie prodavnici. Tokom razgovora za posao nosila je maramu i nije naglasila da bi zahtijevala odstupanje od pravila odijevanja kompanije. S druge strane, osoba koja je vodila razgovor nije spomenula maramu, iako je kontaktirala upravitelja odjela, koji joj je rekao da smanji ocjenu o izgledu kandidatkinje Elauf, što je smanjilo njenu sveukupnu ocjenu i, u konačnici, spriječilo da ona bude zaposlena. Komisija za jednake mogućnosti je, u ime Samanthe Elauf, tužila Abercrombie & Fitch kompaniju tvrdeći da je odbijajući da zaposli Samanthu Elauf zbog nošenja marame prekršila član 7 Zakona o građanskim pravima iz 1964.

Abercrombie kompanija tvrdila je da je Samantha Elauf imala dužnost da informira osobu koja je vodila razgovor za posao i da zahtijeva odstupanje od pravila odijevanja, odnosno vjersku prilagodbu. Okružni sud je presudio u korist Komisije, dok je Apelacioni sud SAD-a donio drugačiju odluku, tvrdeći da se trebalo presuditi u korist Abercrombie kompanije, jer Samantha Elauf nije obavijestila osobu koja je vodila razgovor za posao da ima sukob s politikom firme o odijevanju. Vrhovni sud presudio je da je došlo do kršenja člana 7 Zakona o građanskim pravima iz 1964. godine.

Komisija za jednake mogućnosti u zapošljavanju protiv Alamo Rent-a-car LLCN presudio je da je davanjem otkaza Bilan Nur, jer je tokom ramazana nosila maramu, što je u suprotnosti s pravilima odijevanja kompanije, došlo do kršenja člana 7 Zakona o građanskim pravima i naložio poslodavcu da je vrati na posao.³⁸ Sud je zaključio da Alamo kompanija nije uspjela dokazati da je ponudila razumnu prilagodbu vjerskih uvjerenja ili nemogućnost da se primijeni vjerska prilagodba bez posebnih teškoća.

Kao dokaz slobode religije i akomodacije različitih religija u Sjedinjenim Američkim Državama služi i najskoriji primjer imenovanja sutkinje koja nosi hidžab u građanskom sudu u New Yorku u decembru 2015. godine. Imenovana sutkinja Carolyn Walker-Dialo prilikom uzimanja zakletve položila je ruku na Kur'an.

Francuska

Modelu slobode religije Sjedinjenih Američkih Država, kao što je ranije istaknuto, suprotstavljen je model laicizma (*laïcité*) u Francuskoj. Iako se *laïcité* često prevodi kao „sekularizam“, ta dva koncepta, kao što ističu mnogi autori, nisu istoznačna. Prema Olivieru Royu, sekularizam je društveni fenomen koji ne zahtijeva političku implementaciju, dok laicizam predstavlja politički izbor koji mjesto religije definira na autoritaran, zakonodavni način. Laicizam propisuje država, koja onda organizira javni prostor.³⁹

Prema ovom autoru, francuski laicizam je modificirani, politizirani i ideološki oblik zapadnog sekularizma, koji se razvio na dva nivoa: prvi je vrlo striktno odvajanje crkve i države s dugom historijom političkog konflikta između države i Katoličke crkve, što je rezultiralo donošenjem zakona kojim se vrlo strogo regulira prisustvo religije u javnom prostoru (pravni laicizam), a drugi je ideološka i filozofska interpretacija laicizma koja tvrdi da je ponuđen sistem vrijednosti zajednički za sve građane tako što je religija protjerana u privatnu sferu (ideološki laicizam).⁴⁰

Dakle, laicizam podrazumijeva odgovarajući odnos između religije i države koji označava politiku usmjerenu na ograničavanje ili eliminisanje utjecaja religije na državu.⁴¹ Uopćeno se može reći da *laïcité* podrazumijeva zaštitu države od religije, dok sloboda religije u Sjedinjenim Američkim Državama podrazumijeva „religiju koja se štiti od države“.⁴²

38 Kovačević, *Sloboda vjere na radnom mjestu u SAD*, str. 69–81.

39 Roy, *Sekularizam u suočavanju s islamom*, str. 27–28.

40 Roy, *Sekularizam u suočavanju s islamom*, str. 13–14.

41 T. Jeremy Gunn, „Under God but Not the Scarf : The Founding Myths of Religious Freedom in the United States and Laïcité in France“, *Journal of Church and State*, 46:1 (2004), 7–24 (8).

42 Gunn, „Under God but Not the Scarf : The Founding Myths of Religious Freedom in the United States and Laïcité in France“, str. 9.

U pogledu isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru, u Francuskoj je konstantno naglašavan sekularni karakter javnog prostora. Naime, prvo je Zakonom o odvajanju crkve i države od 9. decembra 1905. godine zabranjeno isticanje vjerskih simbola u javnim ustanovama. Zatim je, 2004. godine, usvojen zakon kojim je učenicima zabranjeno nošenje „upadljivih“ vjerskih simbola u javnim školama. Iako je ovim zakonom zabranjeno isticanje svih vjerskih simbola, uključujući i kršćanske, u praksi se najviše odnosi na učenike koji pripadaju vjerskim manjinama, a posebno se odnosi na muslimanske učenice.⁴³ Konačno, ova zabrana vjerskih simbola 2010. godine za nošenje burke i nikaba proširena je na sva javna mjesta, uključujući ulice i trgove.⁴⁴

Pitanje nošenja marame u javnim školama u Francuskoj pojavilo se 1989. godine kada su tri učenice srednje škole u Creilu kod Pariza suspendovane jer su odbile da skinu hidžab. Budući da je to pitanje pokrenulo niz javnih rasprava i da nije bilo jasnog pravnog odgovora, tadašnji ministar obrazovanja Lionel Jospin tražio je formalno mišljenje Državnog savjeta Francuske (*Conseil d'État*) na pitanje da li je učenicima dozvoljeno da nose simbole koji identificiraju njihovu religijsku pripadnost u javnim školama. Odnosno, da li se nošenje vjerske odjeće u javnim školama može pomiriti s francuskom doktrinom laiciteta.⁴⁵

Državni savjet konstatovao je da princip laiciteta, Ustav, važeći zakoni Francuske, kao i obaveze prema međunarodnom pravu zahtijevaju poštivanje slobode savjesti učenika, uključujući i pravo na izražavanje uvjerenja u javnim školama nošenjem vjerske odjeće i simbola.⁴⁶ Dakle, nošenje vjerskih simbola u obrazovnim ustanovama nije samo po sebi nekompatibilno s principom laicizma, budući da je ovo pravo zaštićeno slobodom religije, koja se može ograničiti samo iz posebnih razloga, kao što je zaštita prava drugih, sigurnosti, zdravlja ili javnog reda.⁴⁷ Shodno tome, Državni savjet istakao je da se nošenje vjerskih simbola može ograničiti ukoliko je njihov cilj provokacija, propaganda, prozelitizam ili ometanje školskih aktivnosti, odnosno funkcioniranja javnog obrazovnog sistema i dr.⁴⁸

Međutim, uprkos ovoj odluci Državnog savjeta, državni službenici i na nacionalnom i na lokalnom nivou, u više navrata, pokušali su zabraniti nošenje marame. U tom pogledu i ministar obrazovanja Francois Bayrou, 1994. godine,

43 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2629.

44 Vrlo je malo žena koje u Francuskoj nose burku, oko 2000 žena od ukupno 1,5 milion odraslih žena muslimanki u Francuskoj. Pogledati: Elver, *The Headscarf Controversy*, str. 108.

45 T. Jeremy Gunn, „Religious Freedom and Laicite : A Comparison of the United States and France“, *Brigham Young University Law Review*, 2 (2004), 419–506, 454–455.

46 Gunn, „Religious Freedom and Laicite : A Comparison of the United States and France“, str. 455.

47 Julie Ringelheim, „Rights, Religion and the Public Sphere : The European Court of Human Rights in Search of a Theory“, u *Law, State and Religion in the New Europe : Debates and Dilemmas*, Lorenzo Zucca, Camil Ungureanu (ur.) (New York: Cambridge University Press, 2012), str. 283–304.

48 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2644.

izdao je uputstvo direktorima javnih škola da se „diskretni“ religijski simboli mogu unijeti u škole, dok su „upadljivi“ religijski simboli zabranjeni.⁴⁹

Konačno, pitanje nošenja marame u javnim školama ponovno se aktueliziralo i zadobilo medijsku pažnju 2003. godine, kada su sestre Levy isključene iz škole u Aubervilliersu, sjevernom predgrađu Pariza.⁵⁰ Ovo pitanje aktueliziralo se uprkos činjenici da se broj slučajeva nije povećao, već naprotiv,⁵¹ što ukazuje na to da pitanje nošenja marame u Francuskoj ima dublje, simboličko značenje. Naime, od 1989. godine naglo je rastao broj muslimana u Francuskoj, uglavnom iz bivših francuskih kolonija. Samim tim povećao se i broj žena koje su nosile maramu u javnom prostoru. Hidžab je ubrzo postao simbol stranog naroda sa stranom religijom, koji preferira svoj islamski u odnosu na francuski identitet i koji se ne želi integrirati, niti prihvatiti francuske vrijednosti. Stoga su neki pravni stručnjaci, i prije događaja iz 2003. godine, ukazivali na mogućnost da stvarna briga u pogledu islamske marame nije povezana s principima neutralnosti obrazovanja u javnim školama, već s netrpeljivosti prema islamu.⁵² Na to ukazuje i ispitivanje javnosti 2003. godine prema kojem je većina francuskog stanovništva podržala zabranu nošenja marame u javnim školama, a veliki dio i na ulicama i drugim javnim mjestima.⁵³ S druge strane, posebno otežavajuće okolnosti za muslimane u Francuskoj predstavljaju društveno-ekonomski uslovi, francuska kolonijalna prošlost, ideologija kulturne asimilacije i strogo proveden princip laiciteta.⁵⁴

Kao odgovor na ponovno aktueliziranje pitanja nošenja marame u javnim školama, francuski predsjednik Jaques Chirac 2003. godine imenovao je komisiju (Stasi komisiju) koja je imala zadatak da uradi analizu primjene principa laiciteta u Francuskoj. Stasi komisija je u svom izvještaju dala nekoliko prijedloga, kako za reafirmisanje laicizma, tako i za akomodaciju religijskih različitosti. Među prijedlozima se, između ostalog, navodi uvažavanje osnovnih praznika najprisutnijih religija, formiranje nacionalne škole islamskih nauka, izučavanje ropstva,

49 Elver, *The Headscarf Controversy*, str. 116

50 U septembru 2003. godine, sestre šesnaestogodišnja Alma Levy i osamnaestogodišnja Lila Levy u školi su se pojavile s maramom (*foulards islamiques*). Zahtjev za skidanje marama, čiji argument je bio da je to u suprotnosti s francuskim laicizmom, odbile su, što je vodilo njihovom isključivanju iz škole. Sestre su bile kćerke Leurenta Levyja, jevrejskog ateiste i majke iz Kabili berberske etničke grupe iz oblasti Kabilija u Alžiru, koja nikad nije nosila maramu. Štaviše, prezime djevojaka zbnjivalo je mnoge Francuze i pogoršavalo je njihove strahove o miješanju rasa i konverzije u islam. Pogledati: *What Do We Do with a Difference?: France and the Debate Over Headscarves in Schools* (Facing History and Ourselves Foundation, 2008), str. 28.

51 Gunn, „Under God but Not the Scarf : The Founding Myths of Religious Freedom in the United States and Laicite in France“, str.17–18; Elver, *The Headscarf Controversy*, str. 117.

52 Gunn, „Religious Freedom and Laicite : A Comparison of the United States and France“, str. 457.

53 Gunn, „Religious Freedom and Laicite : A Comparison of the United States and France“, str. 422–423, fusnota 6.

54 Elver, *The Headscarf Controversy*, str. 111.

kolonizacije, dekolonizacije i imigracije u okviru francuske historije i dr.⁵⁵ Osim toga, Komisija je predložila i zabranu nošenja „odjeće i simbola koji ukazuju na religijsku ili političku pripadnost“ u javnim školama.⁵⁶

Od svih prijedloga, samo je posljednji bio uključen u zakon iz 2004. godine i to samo djelimično jer se zakonska zabrana ne odnosi na političke simbole. Kako bi se znalo o kojim simbolima je riječ, ministar obrazovanja definirao je zabranjene simbole kao one „na osnovu kojih je prepoznatljiva religijska pripadnost osoba koje ih nose, kao što je islamska marama, kippa (jermulke) ili križ uvećanih dimenzija“.⁵⁷

Zabrana nošenja vjerskih simbola, prema mišljenju Komisije, neophodna je za očuvanje javnog reda. U tom pogledu Komisija je posebno naglasila da je nošenje marame prijetnja javnom redu, jer doprinosi rodnoj diskriminaciji i potčinjavanju muslimanskih žena i djevojaka, budući da im je nametnuta obaveza njenog nošenja. Argument da marama simbolizira potčinjenost žena nije prisutan samo u Francuskoj. Odluke donesene u Velikoj Britaniji i pred Evropskim sudom za ljudska prava zasnivaju se na pretpostavci da žene ne nose maramu, burku i nikab na osnovu vlastitog izbora, već kao rezultat pritiska porodice ili zajednice.⁵⁸ U tom pogledu i Ustavni sud Francuske, u presudi kojom potvrđuje ustavnost zakona o zabrani nošenja burke, naveo je da odluke žena da nose burku ili nikab nisu relevantne, budući da su objektivno u „situaciji isključivosti i inferiornosti koja je potpuno nespojiva s ustavnim principima slobode i jednakosti“.⁵⁹

Međutim, Komisija se pritisku na nošenje marame suprotstavljala vrlo nekonzistentno i selektivno, jer je, istovremeno, svojim prijedlogom zabrane njenog nošenja vršila isti pritisak na žene. Osim toga, nije dala analizu kako će njena preporuka – zabrana nošenja vjerske odjeće u javnim školama – riješiti probleme koje je identificirala: prisilu i rodnu diskriminaciju.⁶⁰

Francuski model laicizma je od 1924. godine bio primijenjen u Turskoj. To je podrazumijevalo i zabranu vjerskih simbola, u koje je uključena i marama, u javnim ustanovama, uključujući državne institucije, škole, sudnice i dr. U

55 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2645–2646; Yael Barbibay, „Citizenship Privilege or the Right to Religious Freedom : The Blackmailing of France’s Islamic Women“, *Cardozo Journal of International & Comparative Law*, 18:1 (2010), 156–206 (176).

56 Gunn, „Religious Freedom and Laicite : A Comparison of the United States and France“, str. 462.

57 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2645–2646.

58 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2646–2647.

59 Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“; Ferrari, „Religija u evropskim javnim prostorima“, str. 7–8.

60 Gunn, „Under God but Not the Scarf : The Founding Myths of Religious Freedom in the United States and Laicite in France“, str. 17–18.

sudovima se zabrana marame odnosila na sudije, advokate i druge službenike.⁶¹ Nakon više pokušaja, u školama i državnim ustanovama zabrana nošenja marame konačno je ukinuta 2013. godine, a u junu 2015. odlukom Visokog sudskog i tužilačkog vijeća i za sudije, tužioce i advokate.⁶²

Nakon analize dvaju suprotstavljenih modela u pogledu isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru, na primjeru Kanade možemo vidjeti međutjecaj multikulturalizma i asimilacijskog francuskog modela, prisutnog posebno u Kvebeku.

Kanada

Kanada predstavlja model multikulturalističkog pristupa religiji, koji podržava izražavanje različitih religija i ne dajući prednost niti jednoj.⁶³ Prema tome, cilj nije asimilacija, već integracija zasnovana na različitosti. U tom smislu kanadski oblik religijske neutralnosti teži razumnom prilagođavanju zakona potrebama manjina, prije nego uniformnoj koncepciji jednakosti.⁶⁴

U pogledu isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru, jedina izričita zabrana prisustva religije u institucionaliziranom smislu, ustanovljena zakonom i odlukom sudova, postoji za javne škole.⁶⁵ Dakle, izričito je zabranjeno državno isticanje vjerskih simbola u javnim školama. Međutim, nošenje vjerske odjeće i simbola, posebno marame, u osnovi, dozvoljeno je u različitim kontekstima i javnim mjestima, osim ako ne postoji „ozbiljna prijetnja sigurnost ili javnom redu“.⁶⁶

Slučajevi isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru o kojima se najčešće raspravljalo odnose se na pravo na nošenje sikhskih turbana i kirpana (obrednog

61 Fikret Karčić, „Pravosuđe i vjerska obilježja“, *Oslobodjenje*, 13. februar.

62 Karčić, „Pravosuđe i vjerska obilježja“.

63 Benjamin Berger, „The Limits of Belief: Freedom of Religion, Secularism, and the Liberal State“, *Canadian Journal of Law and Society*, 17 (2002), 39–68 (51);

Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 2.

64 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 3.

65 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 3.

66 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 4.

noža).⁶⁷ Komisija za ljudska prava iz Ontarija,⁶⁸ primjenjujući Zakon o ljudskim pravima Ontarija, 1988. godine ustanovila je da zabrana nošenja sikhskih turbana u javnim školama predstavlja diskriminaciju zasnovanu na vjerskoj osnovi. Iste godine ovo tumačenje primijenila je ova Komisija, kao i Komisija za ljudska prava u Alberti, kako bi stavila van snage zabranu uposlenicima koji nose uniforme da nose turbane. Isto tako, Federalni apelacioni sud 1995. godine potvrdio je propis Kraljevske kanadske konjičke policije, dozvoljavajući sikhskim službenicima da nose turbane kao dio uniforme.⁶⁹

Međutim, Kvebek često ima različit pravni i politički pristup pitanjima manjina od ostatka Kanade zbog utjecaja francuskog laicizma, koji je rezultirao različitim pristupom multikulturalizmu, jake historije katoličanstva i značajne kontrole nad imigracijom.⁷⁰

Stoga je tu prisutan i drugačiji pristup pitanjima isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru. Naime, 1994. godine muslimanska učenica isključena je iz škole zbog nošenja marame. Suočena s brojnim sličnim incidentima Komisija za ljudska prava i prava mladih Kvebeka (*Commission des droits de la personne et des droits de la jeunesse*), ustanovljena Poveljom o ljudskim pravima i slobodama Kvebeka 1975. godine, u neobavezujućem izvještaju iz 1995. godine, ustanovila je da je zabrana nošenja marame suprotna odredbama Povelje o ljudskim pravima i slobodama Kvebeka jer krši i pravo na slobodu religije i pravo na obrazovanje. Prema tome, javne škole obavezne su prihvatiti nošenje marame (hidžaba), budući da ovaj način izražavanja religije ne predstavlja realan rizik za sigurnost pojedinca ili imovine, odnosno nema legitimnih razloga za ograničenje slobode religije. Naime, škole mogu insistirati na određenim pravilima ponašanja i odijevanja, ali moraju pružiti razumnu prilagodbu muslimanskim učenicima koji bi bili diskriminirani primjenom takvih pravila.

U odnosu na argument da je zabrana nošenja marame neophodna kako bi se zaštitile djevojke od opresivnih religijskih režima, Komisija je oprezno konstatovala da ukoliko nije jasno da je određena djevojka prisiljena da nosi maramu protiv svoje volje, apsolutna zabrana nošenja marame ne bi bila u skladu sa zakonom o ravnopravnosti i predstavljala bi uvredu za nezavisnost muslimanskih žena. Komisija

67 Vrhovni sud Kanade je 2006, u presudi u slučaju *Multani v. Commission scolaire Marguerite-Bourgeoys* podržao pravo učenika Sikha da u školi nosi svoj obredni bodež, kirpan. Presuda je dostupna na: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/15/index.do>, pristupljeno 23.4.2016.

68 Osim sudova, u Kanadi se pitanjima diskriminacije na vjerskoj osnovi, uključujući i prisustvo vjerskih simbola u javnoj sferi, bave i provincijske i federalne komisije za ljudska prava. Pogledati: Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 3.

69 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 4.

70 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 4.

je utvrdila da društvene institucije imaju ključnu ulogu u društvenoj integraciji i da ne smiju marginalizirati pojedince isključujući ih iz javnog obrazovanja.⁷¹

Međutim, uprkos ovim odlukama Komisije, uočljiva je značajna razlika između federalne i vlade Kvebeka kad je u pitanju mogućnost pokrivanja cijelog lica, odnosno nošenja burke i nikaba, u javnom prostoru. Naime, na federalnom nivou to se pitanje razmatralo samo u pogledu mogućnosti nošenja vela koji prekriva lice dok se svjedoči na sudu. U tom pogledu Vrhovni sud Kanade je, 2012. godine, u slučaju *R. v. N.S.*⁷² odlučivao da li se od svjedokinje u postupku za seksualni prekršaj, koja je ujedno i žrtva, može zahtijevati skidanje nikaba, koji nosi iz vjerskih razloga, dok svjedoči na sudu. Budući da se radi o dva prava koja štiti povelja: slobodi religije svjedoka i pravu na pošteno suđenje optuženog,⁷³ Sud nije mogao utvrditi opće pravilo. Naime, većina sudija Vrhovnog suda ustanovila je da „odgovor leži u pravičnoj i proporcionalnoj ravnoteži između slobode religije i poštenog suđenja, zasnovanoj na pojedinačnom slučaju“.⁷⁴ Dakle, takva pitanja moraju se cijeliti od slučaja do slučaja.⁷⁵

S druge strane, u Kvebeku je 2013. godine, nakon niza incidenata koji uključuju isključivanje žena koje nose nikab sa časova francuskog jezika koje finansira vlada, Narodnoj skupštini upućen prijedlog zakona o zabrani nošenja vjerskih simbola svim državnim službenicima.⁷⁶ Iako se prijedlog odnosi na sve religijske simbole, uključujući i jevrejsku kippu (jermulke), sikhski turban, križ većih razmjera, kao i hidžab i nikab, po prirodi je najviše usmjeren na islamske odjevne predmete. Kao svrha ovog prijedloga ističe se uspostavljanje Povelje koja afirmira vrijednosti državne sekularnosti i religijske neutralnosti i jednakosti između muškaraca i žena i utvrđivanje okvira za razumnu prilagodbu zahtjeva.⁷⁷ Međutim, prijedlog zakona još uvijek nije usvojen, a Komisija za ljudska prava Kvebeka smatra da i ne može biti usvojen jer krši Povelje o ljudskim pravima i slobodama i Kvebeka i Kanade.⁷⁸

71 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 5.

72 R. protiv N.S. 2012 SCC , <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/12779/index.do>, pristupljeno 23.4.2016.

73 José Woehrling, Rosalie Jukier, „Religion and Secular State in Canada“, str. 190, https://www.mcgill.ca/law/files/law/jukier_2010_religion_and_the_secular_state.pdf, pristupljeno 23.4. 216.

74 Woehrling, Jukier, „Religion and Secular State in Canada“, str. 190.

75 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 5.

76 Prijedlog zakona br. 60, Charter Affirming the Values of State Secularism and Religious Neutrality and of Equality Between Women and Men, and Providing a Framework for Accommodation Requests, <http://www.assnat.qc.ca/en/travaux-parlementaires/projets-loi/projet-loi-60-40-1.html>, pristupljeno 23.4.2016.

77 Carla M. Zoethout, „Secularism Stated, Rejected, and Reaffirmed France, Italy, and Canada and the Dilemmas of MultiReligious Societies“, *Journal of Religion & Society*, 7 (2015), 13.

78 Jukier, „Religion and Secular State in Canada“, str. 190.

S druge strane, Izborni zakon Kvebeka 2007. godine dopunjen je odredbom o obaveznosti otkrivanja lica službenicima na izborima. Nasuprot tome, takva odredba ne postoji na federalnom nivou, iako se ponekad u praksi od žena zahtijevalo otkrivanje lica, u privatnosti, prilikom izlaska na izbore.⁷⁹

Konačno, 12. decembra 2011. godine, kanadski ministar državljanstva i imigracije izdao je uredbu kojim se zabranjuje nošenje nikaba ili druge odjeće koja prekriva lice prilikom davanja zakletve.⁸⁰ Međutim, ova uredba je kasnije ukinuta odlukom Apelacionog suda zbog nezakonitosti.

U nastavku ovog rada analizirat ćemo različite modele reguliranja pitanja isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru u Evropi, koji, uglavnom, predstavljaju različite oblike multikulturalističkog pristupa.

Velika Britanija

U Evropi je tradicionalni oponent francuskom modelu laicizma Velika Britanija, u kojoj postoji model državne religije, ali koja nudi visok stepen akomodacije manjinskih religija. Dakle, iako ne postoji odvajanje religije i države, to nema utjecaja na politiku integracije, u kojoj kulturni pluralizam ohrabruje etničke manjine da prakticiraju svoju religiju.⁸¹ Prema tome, za razliku od francuskog asimilacijskog modela, model Velike Britanije naziva se „inkluzivnim multikulturalizmom“.⁸²

Zabranjeno je isticanje vjerskih simbola u javnim ustanovama, ali se javnim službenicima dozvoljava da ih nose. Dakle, povučena je linija razgraničenja između javnih ustanova kao takvih – koje ne mogu imati religijske karakteristike – i predstavnika tih ustanova, koji mogu ispoljavati svoja vjerska uvjerenja nošenjem vjerskih simbola i kada vrše zvanične funkcije.⁸³

Shodno tome, nošenje vjerskih simbola, posebno marame i turbana, dozvoljeno je u javnim školama, a posebno nakon odluke Doma lordova iz 1983. godine kojom je utvrđeno da bi takva zabrana bila jednaka rasnoj diskriminaciji.⁸⁴ Međutim, za isticanje drugih vjerskih simbola u javnim školama ne pruža se isti

79 The Chief Electoral Officer of Canada, Marc Mayrand, clarifies application of the new voter identification provisions of the Canada Elections Act, September 10, 2007, <http://www.elections.ca/content.aspx?section=med&document=sep1007&dir=spe&lang=e>, pristupljeno 13.3.2016.

80 On the value of Canadian citizenship, Montreal, Quebec, December 12, 2011, <http://www.cic.gc.ca/english/department/media/speeches/2011/2011-12-12.asp>, pristupljeno 23.4.2016.

81 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 8.

82 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2642.

83 Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“.

84 Mandla i drugi protiv Dowell Lee, http://www.hrcr.org/safrica/equality/Mandla_DowellLee.htm, pristupljeno 24.4.2016.

stepen razumne prilagodbe. Naime, u slučaju *Shabina Begum protiv direktora i upravitelja Dengbih škole*,⁸⁵ 2006. godine, Dom lordova prihvatio je argumentaciju Dengbih škole za odbijanje zahtjeva Shabine Begum za nošenje džilbaba (duge crne haljine) i presudio da joj škola, isključivanjem s nastave zbog insistiranja na nošenju džilbaba, nije ograničila pravo na slobodu vjere ili uvjerenja i pravo na obrazovanje, koji su garantirani članom 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima i članom 2 Prvog Dodatnog protokola Konvenciji. U obrazloženju odluke, Sud je istakao da je škola dozvolila nošenje marame i ponudila tri različite vrste uniforme, koje je kreirala u skladu s religijskim i kulturnim identitetima učenika i nakon savjetovanja s njihovim roditeljima i lokalnim imamima.⁸⁶

Osim toga, u nekoliko slučajeva sudovi su presudili u korist škola koje su zabranile nošenje vela koji prekriva cijelo lice – burke i nikaba – učenicama, zbog otežanosti komuniciranja i procesa učenja.⁸⁷ U tom pogledu su, 2007. godine, utvrđena opća pravila, koja predviđaju da škole moraju pružiti razumno prilagođavanje religijskih zahtjeva ali da mogu zabraniti nošenje vela koji prekriva cijelo lice.⁸⁸

Pravo na nošenje vjerskih simbola u okviru uniforme bilo je predmet nekoliko sporova pred britanskim sudovima, a odnosili su se, uglavnom, na pravo na nošenje križa. O dva takva slučaja odlučivao je i Evropski sud za ljudska prava u slučaju *Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije*, koji je 2013. godine donio različite presude u pogledu opravdanosti zahtjeva za uklanjanjem križa, odnosno ograničenja prava na slobodu religije. Naime, u slučaju uposlenice britanske aviokompanije *British Airwaysa* Sud je presudio da je zabranom nošenja

85 R (on the application of Begum) v Headteacher and Governors of Denbigh High School [2006] UKHL 15, <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200506/ldjudgmt/jd060322/begum.pdf>, pristupljeno 24.4.2016.

86 Naime, Shabina Begum je učenica porijeklom iz Bangladeša, koja je pohađala javnu školu Dengbih u Lutonu. Tu školu pohađali su učenici pripadnici 21 etničke skupine, a 80% njih bili su muslimani. Škola je imala tri vrste uniforme i dozvoljavala je nošenje hidžaba. Međutim, zbog insistiranja da nosi tradicionalnu vjersku haljinu – džilbab, škola je isključila Shabinu Begum s nastave 2002. godine uz obrazloženje kako je uniforma utvrđena u skladu s religijskim i kulturnim identitetima učenika. Tome posebno ide u prilog činjenica da je škola 1993. godine imenovala komisiju koja je razmatrala pitanje uniforme i konsultirala se s roditeljima i imamima i da niko nije dao prigovor na prijedlog uniforme. Dom lordova presudio je u korist škole, ističući kako nije prekršila pravo na praktikovanje religije učenice. Naime, pravila odijevanja bila su poznata prilikom upisivanja, budući da su roditelji na korrektn način bili informisani o pravilima odijevanja, da su ta pravila prihvatljiva većini muslimana, te da u području stanovanja Shabine Begum postoje tri škole koje dozvoljavaju nošenje džilbaba. Pogledati: R (on the application of Begum) v Headteacher and Governors of Denbigh High School [2006] UKHL 15, <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200506/ldjudgmt/jd060322/begum.pdf>, pristupljeno 24.4.2016.

87 Schoolgirl loses veil legal case, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/education/6382247.stm, pristupljeno 24.4.2016.

88 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 8.

vidljivih vjerskih simbola (raspela) došlo do kršenja prava na slobodu vjere ili uvjerenja, predviđenog članom 9 Evropske konvencije, jer nije bilo opravdanog razloga za ograničenje. U vezi sa zahtjevom druge podnositeljice, uposlenice u bolnici, Evropski sud utvrdio je da nije došlo do kršenja člana 9 budući da je razlog zbog kojeg je zatraženo od nje da skloni raspelo – čuvanje zdravlja, a to spada u legitimna ograničenja slobode vjere ili uvjerenja.⁸⁹

Prema tome, u pogledu rješavanja pitanja isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru u Velikoj Britaniji, umjesto usvajanja općih pravila, nastoji se usvojiti fleksibilan pristup od slučaja do slučaja.⁹⁰

Holandija

Bez obzira na dugu historiju protestantizma, u Holandiji postoji model stroge odvojenosti crkve i države. Naime, ustavni model odnosa između religije i države u Holandiji podrazumijeva: odvajanje crkve od države, neutralnost države u odnosu na vjeru ili uvjerenje i slobodu vjere ili uvjerenja, koja je izričito zagarantovana članom 6.⁹¹

Neutralnost u javnoj sferi ne podrazumijeva potpuno odsustvo religije, već, naprotiv, podržava pluralnost religijskih izražaja. U vezi s javnim obrazovanjem, Ustav nalaže da se obrazovanje mora organizirati tako da se poštuje sloboda vjera ili uvjerenja. U praksi to znači da učenici i predavači mogu izražavati svoju religijsku pripadnost nošenjem simbola, kao što je marama ili križ, ali se nastava mora održavati u „neutralnom“ okruženju.⁹²

Međutim, Komisija o jednakom tretmanu uspostavila je osnove za dozvoljena ograničenja isticanja vjerskih simbola. U skladu s tim, Ministarstvo obrazovanja je, 2003. godine, izdalo uputstvo u kojem navodi da cilj svakog ograničavanja vjerskih simbola mora biti legitiman i da sredstva koja se koriste moraju biti prikladna i neophodna za postizanje tog cilja.⁹³ U tom smislu Komisija je, u nekoliko navrata, istakla da se marama, odnosno hidžab, može zabraniti samo na osnovu prijetnje po javnu sigurnost ili u slučaju stvarne nekonzistentnosti sa

89 Emir Kovačević, *Sloboda vjere u presudama Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu* (Sarajevo: Fridrich-Naumann-Stiftung, 2013), str. 187–222; Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 9.

90 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 9.

91 Sophie van Bijsterveld, „Religion and the Secular State in the Netherlands“, u *Religion and the Secular State : National Reports*, Martínez-Torrón, W. Cole Durham (ur.) (Provo: The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University, 2010), str. 524.

92 Van Bijsterveld, „Religion and the Secular State in the Netherlands“, str. 535.

93 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 10.

službenom uniformom.⁹⁴ Ali je Komisija podržala zabranu nošenja burke u školi u Amsterdamu ističući da je, u ovom slučaju, otvorena interakcija važnija od prava na nošenje burke.

Osim toga, razmatralo se pitanje implementacije zabrane nošenja vela na licu i u drugim javnim službama.⁹⁵ Međutim, pravni stručnjaci smatraju opću zabranu neproporcionalnom i kršenjem slobode religije i principa nediskriminacije na religijskoj osnovi. Štaviše, smatra se da bi takva zabrana samo povećala potčinjavanje žena, što bi neminovno vodilo njihovoj većoj izolaciji iz društva.⁹⁶

Navedena ograničenja posljedica su negativnog smjera kojim je krenuo multikulturalistički pristup manjinskim religijama (posebno islamu) u Holandiji, nakon ubistva režisera Theo Van Gogha 2004. godine. U tom pogledu i nova politika imigracije, koja seže i do stavova da se islam i islamska kultura teško mogu integrisati u holandsku kulturu, u suprotnosti je s usvojenim modelom multikulturalizma.⁹⁷

Belgija

Sloboda religije u Belgiji garantirana je u Ustavu i zasniva se na četiri osnovna principa: principu neutralnosti države, principu slobode religije ili uvjerenja, koji pod određenim uslovima može biti ograničen, pravu na nepripadanje nijednoj religiji i religijskoj zajednici i institucionalnoj slobodi ili principu autonomije.⁹⁸

Belgija ima veoma strogu politiku regulisanja neutralnosti u javnom prostoru. Naime, ustavni princip neutralnosti u Belgiji podrazumijeva da se vjerski simboli ne mogu isticati u javnim ustanovama. Međutim, za razliku od Velike Britanije, zabrana se odnosi i na javne službenike u pojedinim javnim službama, kao što su policija i sudovi,⁹⁹ a pojedini gradovi i općine zabranili su svim službenicima nošenje vjerskih ili političkih simbola.¹⁰⁰ Naprimjer, 2007 godine

94 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 9; Van Bijsterveld, „Religion and the Secular State in the Netherlands“, str. 535.

95 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 10.

96 Elver, *The Headscarf Controversy*, str. 108.

97 Elver, *The Headscarf Controversy*, str. 109.

98 Jan Velaers, Marie-Claire Foblets, „Religion and the State in Belgian Law“, u *Religion and the Secular State : National Reports*, str. 99–122, (101).

99 Godine 2015. pred Evropskim sudom pokrenut je postupak Lachiri protiv Belgije, u kojem je podnositeljica žalbe isključena iz sudnice, jer je odbila da skine maramu. Postupak je još uvijek u toku. Pogledati: Religious Symbols and Clothing : Display of Religious Symbols in State-school Classrooms, http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Religious_Symbols_ENG.pdf, pristupljeno 29.4.2016.

100 Velaers, Foblets, „Religion and the State in Belgian Law“, str. 119; Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 10.

gradsko vijeće Genta je, sa 26 glasova za i 23 glasa protiv, usvojilo prijedlog Flamske liberalne stranke o zabrani nošenja islamske marame i drugih religijskih ili političkih simbola uposlenicima u javnim službama. Zabrana se nije odnosila na učitelje i policijske službenike. Međutim, 2013. godine, nakon što je 10.000 ljudi potpisalo peticiju, u Gentu je, glasovima 29 od 51 člana gradskog vijeća, ukinuta zabrana nošenja religijskih ili političkih simbola državnim službenicima.¹⁰¹ Socijalističke i ekološke stranke glasale su za ukidanje zabrane, dok su liberalni koalicioni partneri glasali za zadržavanje zabrane.

O pravu na nošenje vjerskih simbola u javnim školama, budući da ne postoji zakon koji rješava to pitanje, odlučuju lokalni autoriteti po diskrecionoj ocjeni. Dakle, različite zajednice mogu imati različita pravila, koja se mogu razlikovati zavisno od toga da li je škola privatna ili javna i da li se radi o učeniku ili učitelju.¹⁰² Od 1989. godine nekoliko škola zabranilo je nošenje marame. Ali, ove zabrane ukinute su odlukama sudova, a vlada je od tada izdala niz izvještaja u kojima se naglašava da nošenje marame nije u kontradiktornosti s principom neutralnosti, osim ako se nosi u svrhu provociranja. Međutim, Državni savjet istakao je da se može zahtijevati od učitelja u javnim školama da slijede neutralno odijevanje, budući da je prema Ustavu zajednica dužna obezbijediti neutralno obrazovanje koje poštuje „filozofska, ideološka ili religijska uvjerenja roditelja i učenika“.¹⁰³

Osim toga, 2009. godine, Vijeće obrazovanja flamske zajednice usvojilo je opću zabranu nošenja vidljivih vjerskih i filozofskih simbola u bilo kojoj instituciji javnog obrazovanja zajednice. Zabrana se odnosila na učenike, studente i nastavno i drugo osoblje. Državni savjet je, 2011. godine, presudio da je Vijeće za obrazovanje zajednice kompetentno da donese takvu odluku, ističući da zabrana svih vjerskih simbola u školi ne krši princip neutralnosti.¹⁰⁴ Međutim, u drugim odlukama Savjet je istakao da javne škole mogu nametnuti opće zabrane vjerskih simbola samo ako postoje posebne okolnosti koje mogu opravdati takve zabrane, a opća zabrana u školama u kojima se nije pojavio problem disproporcionalna je. Osim toga, dodato je da se zabrana nošenja vjerskih simbola ne može proširiti na učitelje religije.¹⁰⁵

U julu 2011. godine, belgijski parlament usvojio je zakon o zabrani nošenja burke na svim javnim mjestima, koji je za kršenje ove zabrane predvidio i novčanu i kaznu zatvora.¹⁰⁶ Protiv ovog zakona 2015. godine pokrenut je postupak pred Evropskim sudom pravde, u slučaju *Belkacemi i Oussar protiv Belgije*, koji je

101 Belgian city scraps headscarf ban imposed by center-right in 2007, <http://www.reuters.com/article/us-belgium-headscarf-idUSBRE94R06L20130528>, pristupljeno 29.4.2016.

102 Patricia Popelier, Koen Lemmens, *The Constitution of Belgium: A Contextual Analysis* (Oxford, Portland Hart Publishing, 2015), str. 257.

103 Velaers, Foblets, „Religion and the State in Belgian Law“, str. 121.

104 Velaers, Foblets, „Religion and the State in Belgian Law“, str. 121.

105 Popelier, Lemmens, *The Constitution of Belgium*, str. 257.

106 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 11.

još uvijek u toku.¹⁰⁷ Ovo je prvi put da Evropski sud pravde razmatra ovo pitanje, što će, bez sumnje, utjecati na kasnije slučajeve i presude.

Italija

Uprkos historijskoj povezanosti između crkve i države, u Italiji je Ustavni sud sekularizam proglasio jednim od osnovnih principa italijanskog pravnog sistema.¹⁰⁸ Međutim, prema tumačenju Ustavnog suda načelo sekularizma ne znači indiferentnost prema religiji, već „jednako odstojanje“ i nepristrasnost prema različitim religijama, koju je država dužna da održava, kako bi sačuvala slobodu religije u kontekstu vjerskog i kulturnog pluralizma.¹⁰⁹

Prema tome, za razliku od francuskog koncepta laicizma, koji neupitno ima antireligijsku, odnosno antiklerikalnu komponentu, sekularizam u Italiji ne podrazumijeva neutralnost, već pozitivan stav prema svim religijama i religijskim zajednicama.¹¹⁰ Posljedično tome, italijanski princip *laicità* nije instrument borbe protiv religijskog prisustva u javnoj sferi, niti ubrzavanja sekularizacije italijanskog društva i države.¹¹¹

Međutim, ova doktrina Ustavnog suda mnogo je kompleksnija kada se pređe s vrhovnih principa na jurisprudenciju nižih sudova i na zakonodavni i politički domen. Na ovom nivou, jednovjerska italijanska tradicija značajno ograničava pluralizam. Sistem koji se zasniva na ideji o superiornosti Katoličke crkve, neizbježno, teži privilegovanju religijskog u odnosu na nereligijsko ili druga religijska uvjerenja.¹¹² To je očigledno i kad je u pitanju isticanje vjerskih simbola u javnom prostoru. Naime, strategija rješavanja tog pitanja, kako ističe Silvio Ferrari, ide u pravcu favoriziranja dominantne religije. Za razliku od Velike Britanije, u kojoj je zabranjeno isticanje vjerskih simbola u javnim ustanovama, u Italiji se križevi, kao simboli dominantne religije koji se smatraju dijelom kulturnog identiteta, postavljaju u škole, sudnice i druge javne ustanove. Štaviše, postoji obaveza njihovog isticanja.

Naime, obaveza isticanja križeva u školskim učionicama prvi je put uspostavljena kraljevskim dekretom iz 1860. godine, prije ujedinjenja Italije. Zatim

107 Religious Symbols and Clothing : Display of Religious Symbols in State-school Classrooms.

108 Susanna Mancini, „The Crucifix Rage : Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty“, *European Constitutional Law Review*, 6:1 (2010), str. 6–27, (8).

109 Mancini, „The Crucifix Rage : Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty“, str. 8.

110 Mancini, „The Crucifix Rage : Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty“, str. 9.

111 Alessandro Ferrari, Silvio Ferrari, „Religion and the Secular State : The Italian Case“, u *Religion and the Secular State : National Reports*, str. 432.

112 A. Ferrari, S. Ferrari, „Religion and the Secular State : The Italian Case“, str. 433.

je, ponovno naglašena u dva cirkularna pisma ministarstva obrazovanja 1922. i 1926. godine i kraljevskim dekretima iz 1924. i 1928. godine, koji su doneseni za vrijeme fašističke vlasti. Lateranskim ugovorom između Svete Stolice i Italije iz 1929. godine, rimsko katoličanstvo proglašeno je zvaničnom državnom religijom. Međutim, 1985. godine, ova odredba je ukinuta. Od tada je pitanje isticanja križeva u javnim ustanovama postalo predmet brojnih javnih rasprava i sudskih sporova. Zbog posebne konstelacije odnosa sudskih instanci u Italiji, moguće je da različiti sudovi različito primjenjuju propise. Shodno tome, mnogi sudovi smatrali su da su dekreti iz 1924. i 1928. godine još uvijek na snazi, dok je, naprimjer, Kasacioni sud 2000. godine isticanje križeva na biračkim mjestima proglasio nezakonitim. Isto tako, 2003. godine, niži redovni sud u regiji Abruzzi naredio je uklanjanje križeva iz školskih učionica. U obrazloženju presude, Sud je naveo da isticanje križa krši pravo na slobodu religije, jednakost i sekularizam, te da nema zakonsku osnovu, budući da je amandmanom na Lateranski ugovor 1985. godine ukinuta odredba prema kojoj katoličanstvo ima status državne religije, koja nameće obavezu isticanja križeva u javnim školama. Međutim, upravni sudovi konstantno su isticali validnost dvaju spomenutih dekreta.¹¹³

Tako je Upravni sud Veneto regije u slučaju Lautsi,¹¹⁴ prije njegovog dospijanja pred Evropski sud za ljudska prava, 2005. godine, presudio da je isticanje križeva u javnim školama zakonito, jer križ predstavlja „simbol italijanske historije i kulture i, posljedično tome, italijanskog identiteta, principa jednakosti, slobode i tolerancije, kao i državnog sekularizma“.¹¹⁵ Istu argumentaciju ponudio je i Državni savjet Italije (*Consiglio di Stato*), odbijajući žalbu Soile Lautsi 2006. godine.¹¹⁶

Nakon toga, Soile Lautsi je, u svoje i u ime svoje djece, podnijela žalbu Evropskom sudu za ljudska prava, navodeći kako je isticanje križeva u državnim školama protivno njenom pravu da djeci osigura obrazovanje u skladu sa svojim religijskim i filozofskim uvjerenjima zagarantovanim članom 2 Prvog Dodatnog

113 Mancini, „The Crucifix Rage : Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty“, str. 10.

114 Gospođa Soile Lautsi je Italijanka koja živi u katoličkoj regiji Veneto, u sjevernoj Italiji. Njena djeca su pohađala javnu osnovnu školu u području Abano Terme, u kojoj je svaka učionica imala križ na zidu. Lautsi je smatrala da je isticanje križeva bilo protivno principu sekularizma te je, pozivajući se na presudu Kasacionog suda iz 2000. godine, obavijestila školu o svom stavu. Nakon tajnog glasanja, upravitelji škole 2002. godine odlučili su da zadrže križeve. Zbog toga se Soile Lautsi, u julu 2002. godine, žalila Upravnom sudu Veneto regije na odluku upravitelja škole smatrajući da je time prekršen niz ustavnih principa sekularnosti i nepristrasnosti. Pogledati: Dominic McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, *Human Rights Law Review*, 11:3 (2011), 451–502, (464–467).

115 McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 466.

116 McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 466.

protokola Konvenciji, kao i pravu na slobodu vjere i uvjerenja, zaštićenom članom 9 Konvencije.¹¹⁷

U prvoj presudi u ovom slučaju, Vijeće sedam sudija (Malo vijeće), u novembru 2009. godine, presudilo je u korist Lautsi, ističući da je obavezno isticanje simbola određene religije, posebno u učionicama, ograničilo pravo roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu sa svojim uvjerenjima i pravo učenika da vjeruju ili ne vjeruju.¹¹⁸ Vijeće je naglasilo da je država obavezna da se suzdrži od nametanja uvjerenja, čak i indirektno, posebno na mjestima na kojima ljudi zavise od države ili kada su u pitanju posebno osjetljive kategorije stanovništva.¹¹⁹ U državama u kojima većina stanovništva pripada jednoj religiji, manifestacija prakticiranja i simboli te religije u školama mogu predstavljati pritisak na učenike koji ne prakticiraju tu religiju.¹²⁰ Prema tome, država ima dužnost da održava vjersku neutralnost u javnom obrazovanju, gdje je prisustvo obavezno bez obzira na religiju.¹²¹

U odnosu na argument da križ ima simboličko značenje, Vijeće je istaklo da mu to ne oduzima religijski značaj, koji je dominantan.¹²² Nerijetko se vjerskim simbolima, u svrhu osiguravanja njihovog prisustva u javnom prostoru, oduzima njihov religijski značaj, odnosno simboli se sekulariziraju i transformiraju iz svetih u svjetovne.¹²³ Na ovaj način simboli gube svoju specifičnu vjersku vrijednost i postaju simbol civilizacije i kulture. Međutim, kako ističe Susanna Mancini, „takva instrumentalna upotreba religije nije samo neprikladna s političkog i etičkog stajališta, već predstavlja i oblik miješanja vlasti u religijska pitanja, što je suprotno principima neutralnosti ili jednakog odstojanja od religije“.¹²⁴

Ova odluka Vijeća prouzrokovala je najveći otpor u historiji Evropskog suda za ljudska prava.¹²⁵ Zbog toga je, u januaru 2010. godine, italijanska vlada

117 Mancini, „The Crucifix Rage : Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty“, str. 10; McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 467.

118 Malcolm D. Evans, „From Cartoons to Crucifixes : Current Controversies Concerning the Freedom of Religion and the Freedom of Expression before the European Court of Human Rights“, *Journal of Law and Religion*, 26:1 (2010–2011), str. 345–370, (357).

119 McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 468.

120 Lautsi v. Italy, No. 30814/06, § 78 (ECHR, 18. mart 2011), <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-104040>, pristupljeno 23.4.2016; McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 468.

121 McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 469.

122 Evans, „From Cartoons to Crucifixes : Current Controversies Concerning the Freedom of Religion and the Freedom of Expression before the European Court of Human Rights“, str. 357.

123 McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 479.

124 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2635.

125 McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 472.

tražila da slučaj ponovno razmotri Veliko vijeće Evropskog suda za ljudska prava. Veliko vijeće je, 2011. godine, donijelo drugačiju odluku ocijenivši da je križ samo „pasivni“ religijski simbol i da nema „indoktrinirajući“ učinak na učenike.¹²⁶ Prema tome, isticanjem križa u italijanskim javnim školama nije prekršen član 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima, niti član 2 Prvog Dodatnog protokola Konvencije. Evropski sud našao je da je dužan da poštuje poziciju italijanske vlasti dajući joj polje slobodne procjene.¹²⁷

Time je potvrđeno pravo da se ističe simbol samo jedne religije. Problem koji u tome uočava Silvio Ferrari jeste da niti u jednoj odluci Evropskog suda nisu uzeti u obzir stavovi ljudi iz škola, koji se moraju uključiti u proces odlučivanja. Osim toga, smatra, logika zasnovana na izboru – da se eliminiraju svi religijski simboli ili da se ističu samo simboli većinske religije – ne može više funkcionirati u zemlji kao što je Italija, koja postaje religijski pluralistička.¹²⁸

Nošenje *drugih* vjerskih simbola u školama i drugim javnim ustanovama dozvoljeno je pod uslovom da ne predstavljaju prijetnju javnom redu. Član 25 i 26 Povelje vrijednosti, građanstva i integracije, objavljene 2007. godine, ističe da „na osnovu religijske i kulturne tradicije, Italija poštuje simbole i znakove svih religija“.¹²⁹ Iako se navodi da ne postoje ograničenja na nošenje odjeće, ipak, predviđa se da se ta ograničenja mogu postaviti u odnosu na simbole koji podrazumijevaju pokrivanje cijelog lica zbog onemogućavanja identifikacije i komunikacije.¹³⁰

Prema tome, dozvoljeno je nošenje marame u školama i drugim javnim ustanovama, kao i prilikom slikanja za dokumente (ukoliko se lice vidi).¹³¹ Međutim, od 2005. godine, u okviru mjera zaštite od terorizma, određena područja u Italiji posebnim pravilima zabranjuju nošenje vela koji prekriva cijelo lice – burke i nikaba – u bolnicama i javnim ustanovama.¹³² Osim toga, Komisija za ustavna pitanja 2011. godine odobrila je prijedlog zakona koji zabranjuje nošenje burke i nikaba u javnoj sferi u cijeloj državi, smatrajući to simbolom islamskog fundamentalizma, usmjerenog protiv žena i nacionalne sigurnosti. Ovaj prijedlog, za razliku od Francuske podrazumijeva zabranu burke i nikaba uopće u javnoj sferi, a ne samo u određenim javnim ustanovama. Prijedlog predstavlja dopunu člana 5 Zakona br. 152, od 22. maja 1975. godine, koji se

126 McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 476.

127 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 9.

128 Ferrari, „Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostoru“.

129 A. Ferrari, S. Ferrari, „Religion and the Secular State : The Italian Case“, str. 447.

130 A. Ferrari, S. Ferrari, „Religion and the Secular State : The Italian Case“, str. 448.

131 A. Ferrari, S. Ferrari, „Religion and the Secular State : The Italian Case“, str. 448.

132 Lombardy in Italy bans burqas and Islamic veils following European terror attacks, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/lombardy-in-italy-bans-burqas-and-islamic-veils-following-european-terror-attacks-a6770681.html>, pristupljeno 29.4.2016.

tiče zaštite javnog reda i identifikacije osoba.¹³³ Međutim, ovaj prijedlog zakona još uvijek nije usvojen.¹³⁴

Njemačka

U Njemačkoj nije proglašeno striktno razdvajanje između religije i države a ulogu religije u javnom prostoru reguliraju ustavi svake pokrajine (*Land*). Međutim, država je obavezana principima sekularne neutralnosti. Sloboda religije zagaran-tirana je Ustavom iz 1949. godine.

Jedno od pitanja u vezi s isticanjem vjerskih simbola u javnom prostoru o kojem se najčešće raspravljalo bilo je pitanje isticanja križeva u učionicama u Bavarskoj. Naime, u Bavarskoj je Uredbom o osnovnim školama naloženo obavezno isticanje križeva na zidovima svih učionica u javnim osnovnim školama.¹³⁵ Federalni ustavni sud je, u odluci iz 1995. godine, ovu odredbu i praksu proglasio kršenjem Ustavom zagaran-tovane slobode religije u njenoj negativnoj dimenzi-ji (sloboda od religije). U obrazloženju presude navodi se da je neprihvatljivo primoravati učenike da uče „pod križem“, odbacivši argument da je križ samo kulturni simbol. Sud je naglasio da je križ temeljni religijski simbol i da njegovo isticanje u učionicama može imati indoktrinirajući učinak na učenike.¹³⁶ Štaviše, istakao je da oduzimanje religijskog značenja križu predstavlja njegovo oskrvrnuće i krši religijsku autonomiju kršćana.¹³⁷ Na isti način proglasio je nezakonitim i isticanje križeva u sudnici. U oba slučaja Federalni ustavni sud smatrao je da isticanje križa predstavlja državno identificiranje s tim religijskim simbolom, što predstavlja kršenje principa neutralnosti.¹³⁸

Međutim, za razliku od Federalnog suda, bavarski Vrhovni sud je, u svojoj odluci iz 1991. godine, o zakonitosti isticanja križa u javnim osnovnim školama,

133 Italy : Burqa Ban Provision Approved by Parliamentary Committee, <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/italy-burqa-ban-provision-approved-by-parliamentary-committee/>, pristupljeno 29.4.2016.

134 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 9.

135 Tobias Lock, „Of Crucifixes and Headscarves : Religious Symbols in German Schools“, u *Law, Religious Freedoms and Education in Europe*, Myriam Hunter-Henin (ur.) (Ashgate Publishing, Ltd., 2011), str. 347–370, (350).

136 Lock, „Of Crucifixes and Headscarves : Religious Symbols in German Schools“, str. 350.

137 Sussana Mancini, Michael Rosenfeld, „Unveiling the Limits of Tolerance : Comparing the Treatment of Majority and Minority Religious Symbols“, u *Law, State and Religion in the New Europe : Debates and Dilemmas*, str. 168.

138 Stefan Koriotoh, Ino Augsburg, „Religion and the Secular State in Germany“, u *Religion and the Secular State : National Reports*, str. 329; Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2635.

slično italijanskim sudovima, odvojio njegovo religijsko od kulturnog značenja.¹³⁹ Smatrajući da isticanje križa ne krši negativnu slobodu religije učenika, istakao je da činjenica da učenici imaju različite kulturne i religijske pozadine ne znači da škola mora predstavljati sva religijska i filozofska uvjerenja, niti da moraju biti ograničeni na učenje u potpuno neutralnom okruženju, jer bi takve zabrane oštetile pozitivnu slobodu religije većine.¹⁴⁰

Osim toga, napravio je razliku između dozvoljenog isticanja križa, i „slučajeva u kojima učitelji putem nošenja određene odjeće, koja nedvosmisleno ukazuje na religijsko ili filozofsko uvjerenje, nedopušteno narušavaju osnovno pravo na negativnu slobodu religije učenika ili roditelja.“¹⁴¹ Međutim, prema nekim autorima, poređenje između državnog isticanja križa i nošenja vjerske odjeće pojedinca je, u najmanju ruku, nelogično, budući da se princip sekularizma primjenjuje na državu i institucije. Prema ovom shvatanju, država mora biti sekularna, ali ne i njeni građani. Shodno tome, državno isticanje simbola većinske religije u javnim školama narušava princip sekularizma, shvaćenog kao neutralnost, dok nošenje vjerskih simbola i odjeće ne narušava taj princip.¹⁴²

Uočava se da nije baš sasvim jasan stav Njemačke u pogledu isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru. Naime, dok je na federalnom nivou usvojen širi koncept slobode religije, primjena ustavnih principa od strane država pod velikim je utjecajem kulturne tradicije i lokalne politike.¹⁴³ Naprimjer, Federalni ustavni sud je, u slučaju *Ludin protiv Baden-Württemberg*,¹⁴⁴ 2003. godine, presudio da učitelji mogu nositi marame i da to nije u suprotnosti s principima Ustava.¹⁴⁵ Međutim, naglasio je da države mogu zabraniti nošenje marame

139 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2633.

140 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2640.

141 Mancini, Rosenfeld, „Unveiling the Limits of Tolerance : Comparing the Treatment of Majority and Minority Religious Symbols“, str. 169–170; Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2641.

142 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2642.

143 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 10.

144 U slučaju *Ludin protiv Baden-Württemberg* riječ je o njemačkoj učiteljici afganistanskog porijekla Fereshti Ludin, koja živi u Njemačkoj od 1987. godine, a njemačko državljanstvo stekla je 1995. godine. Obrazovanje je završila u Njemačkoj, ali nije primljena na posao u školi u Stuttgartu, jer je insistirala na nošenju hidžaba. Pogledati: Ruben Seth Fogel, „Headscarves in German Public Schools: Religious Minorities are Welcome in Germany, Unless – God Forbid – They are Religious“, *New York Law School Law Review*, 52 (2006/2007), str. 620–653; Ludin, BVerfG 2 BvR1436/02, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2003/09/rs20030924_2bvr143602en.html, pristupljeno 23.4.2016.

145 Barnett, „Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere : Background Paper“, str. 10.

posebnim propisima.¹⁴⁶ Kao posljedica toga, osam od šesnaest zemalja donijelo je zakone kojim se javnim službenicima i nastavnom osoblju u javnim školama zabranjuje nošenje vidljivih religijskih odjevnih predmeta i simbola.¹⁴⁷ Budući da su takve zakone usvojile države s najvećim utjecajem kršćanstva, u pet zemalja zabranjuju se isključivo islamski simboli u javnim školama, dok se kršćanski dozvoljavaju.¹⁴⁸ U osnovi tih zakona uočava se da se kršćanstvo smatra strukturalnim elementom demokratskog sistema, dok manjinske religije, posebno islam, predstavljaju vrijednosti koje su mu suprotstavljene.¹⁴⁹ Naprimjer, Zakon usvojen u Baden-Württembergu u aprilu 2004. godine zabranjuje nastavnom osoblju „izražavanje političke, religijske, ideološke ili slične pripadnosti“. Međutim, naglasio je da „isticanje kršćanskih i zapadnih obrazovnih i kulturnih vrijednosti i tradicija nije u kontradiktornosti s takvom zabranom“.¹⁵⁰ Bavarski ustavni sud donio je odluku o ustavnosti ovog zakona 2007. godine, koja umnogome odražava odluku o zakonitosti isticanja križeva u javnim školama iz 1991. godine. Ističući da je kršćanska tradicija zajedničko naslijeđe zapadne civilizacije, zbog čega su kršćanski simboli prihvatljivi, legitimizirao je privilegovanu poziciju kršćanstva.¹⁵¹

Međutim, Federalni ustavni sud je, u martu 2015. godine, poništio presudu iz 2003. godine na osnovu koje su neke pokrajine donijele zakone kojima se zabranjuje nošenje islamske marame u školama, dok se, istovremeno, dozvoljavaju kršćanski simboli.¹⁵² Naime, dvije muslimanske učiteljice iz Sjeverne Rajne Vestfalije podnijele su žalbu Federalnom ustavnom sudu protiv zakona Sjeverne Rajne Vestfalije kojim se nastavnom osoblju zabranjuje nošenje islamske marame u školama. Federalni ustavni sud presudio jeda je zabrana nošenja marame protivustavna, odnosno da krši pravo na slobodu religije i da je klauzula koja iz zabrane izuzima „kršćanske i zapadne obrazovne i kulturne vrijednosti ili tradicije“

146 Matthias Mahlmann, „Religious Tolerance, Pluralist Society and the Neutrality of the State : The Federal Constitutional Court’s Decision in the Headscarf Case“, *German Law Journal*, 4:11 (2003), str. 1100–1116 (1104).

147 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2642.

148 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2653.

149 McGoldrick, „Religion in the European Public Square and in European Public Life – Crucifixes in the Classroom?“, str. 498; Human Rights Watch, *Discrimination in the Name of Neutrality Headscarf Bans for Teachers and Civil Servants in Germany*, str. 26, http://www.iiav.nl/epublications//2009/ Discrimination_in_the_Name_of_Neutrality.pdf, pristupljeno 25.4.2015.

150 Mancini, „The Crucifix Rage : Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty“, str. 19.

151 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2655.

152 Germany court ends ban on Islamic headscarves for teachers, <http://www.bbc.com/news/world-europe-31867732>, pristupljeno 1.7.2016.

diskriminirajuća.¹⁵³ Prema odluci Suda, škole će ubuduće moći izreći slične zabrane samo ukoliko postoji opasnost za mir u školi i državnu neutralnost, ali će morati dokazati „ne samo apstraktni već i dovoljno specifičan rizik“ kako bi opravdale zabranu.

Ova odluka ima neposredno dejstvo i na ostale njemačke pokrajine koje su donijele zakone o zabrani nošenja marame zbog poštivanja neutralnosti u nastavi. U tom pogledu, poštujući odluku Federalnog ustavnog suda, pokrajina Donja Saksonija ukinula je zabranu nošenja marame nastavnom osoblju u javnim školama. Nastavnom osoblju u javnim školama u Donjoj Saksoniji bit će omogućeno da nose marame dok su na poslu, osim ukoliko to ne provocira „opasan sukob“ ili „remeti mir“, o čemu će odlučivati Ministarstvo obrazovanja u svakom pojedinačnom slučaju, na individualnoj osnovi.¹⁵⁴

Konačno, u junu 2016. godine Sud u Augsburgu presudio je da nije bilo pravnog osnova za zabranu nošenja marame Aquilei Sandhu, praktikantici prava u bavarskom Višem regionalnom sudu u Minhenu. Naime, Aquile Sandhu, nakon što je počela obavljati praksu u Višem regionalnom sudu u Minhenu, zabranjeno je nošenje marame prilikom ispitivanja svjedoka i pojavljivanja u sudnici, budući da „vjerska odjeća ili simboli mogu negativno utjecati na povjerenje u religijsku neutralnost sistema pravosuđa“.¹⁵⁵ Odluka se zasnivala na propisu bavarskog Ministarstva pravde iz 2008. godine. Međutim, Sud je presudio da nije bilo pravnog osnova za zabranu nošenja marame. Istovremeno je najavljena žalba lokalnih vlasti na presudu, uz obrazloženje da „svi učesnici u suđenju moraju imati povjerenje u nezavisnost i neutralnost sudija i tužitelja, i da to povjerenje ne može biti dovedeno u pitanje ‘vanjskim izgledom’“.¹⁵⁶

Isto tako je, u julu 2015. godine, Betül Ulusoy, muslimanki koja je nakon završetka studija prava primljena na praksu u gradskoj vijećnici u Neuköllnu, onemogućena je praksa zbog nošenja marame. Naime, nakon što se na potpisivanju ugovora pojavila s maramom, poslodavci su rekli da moraju razmotriti odluku zbog berlinskog zakona o neutralnosti. Na osnovu ovog zakona, svakome ko radi u javnim službama grada zabranjeno je isticanje vjerskih simbola i, uopće, no, pokazivanje bilo kakvog znaka religioznosti. Međutim, isti zakon zabranjuje i diskriminaciju zasnovanu na religijskim uvjerenjima.

153 Germany court ends ban on Islamic headscarves for teachers, <http://www.bbc.com/news/world-europe-31867732>, pristupljeno 1.7.2016.

154 German state lifts headscarf ban for public school teachers, <http://www.dw.com/en/german-state-lifts-headscarf-ban-for-public-school-teachers/a-18699223>, pristupljeno 1.7.2016.

155 Muslim law trainee wins case against the state of Bavaria after being banned from wearing a headscarf at work, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/muslim-law-student-trainee-hijab-germany-wins-case-against-the-state-of-bavaria-after-being-banned-a7117206.html>, pristupljeno 1.7.2016.

156 Muslim law trainee wins case against the state of Bavaria after being banned from wearing a headscarf at work, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/muslim-law-student-trainee-hijab-germany-wins-case-against-the-state-of-bavaria-after-being-banned-a7117206.html>, pristupljeno 1.7.2016.

Betül Ulusoy je, zbog činjenice da zakon o neutralnosti pruža izuzetak od pravila za one koji obavljaju praksu, pozvana na posao, i prva je osoba zaposlena u upravi Neuköllna koja nosi maramu zbog vjerskih uvjerenja.¹⁵⁷ Međutim, izuzetak koji je učinjen u ovom konkretnom slučaju ne znači nužno da će imati šire implikacije.

Preferencijalni tretman kršćanskih simbola u javnom prostoru u Njemačkoj, kao i u Italiji, ukazuje na to kako su prava građana koji pripadaju religijskim i ideološkim manjinama u mnogo manjoj mjeri zaštićena od prava onih koji pripadaju većini.¹⁵⁸

Naime, ono što se može uočiti u pogledu načina rješavanja pitanja isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru, posebno u Evropi, jeste tendencija suzbijanja pluralizma. To se postiže nastojanjem da se sekularizira značenje pojma vjerskih simbola i da se tumači prema shvatanjima većine. Kao rezultat toga, kako ističe Susanna Mancini, briše se vjerski značaj simbola dominantne religije (kršćanstva) i oni se tumače kao oznake historijskih i kulturnih dimenzija nacionalnog identiteta. S druge strane, manjinski, posebno islamski, simboli tumačeni su kao izrazi kulturnih i političkih vrijednosti i praksi koje su u sukobu s liberalnim i demokratskim vrijednostima. Shodno tome, križevi mogu biti istaknuti u javnim školama, jer sekularizirano kršćanstvo predstavlja strukturalni element zapadnog identiteta, dok je nošenje islamskih vjerskih simbola ili zabranjeno ili ograničeno, zbog toga što predstavlja vrijednosti i prakse koje su okarakterisane kao neliberalne i nedemokratske.¹⁵⁹

Ovakav stav potvrđuje i praksa Evropskog suda za ljudska prava, koji je u svim slučajevima koji se tiču prava na nošenje marame zaključio da je zabrana njenog nošenja u skladu s Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Glavni argument u svim slučajevima bio je da države mogu najbolje razlučiti kada je mišljenje u slobodu religije neophodno u demokratskom društvu i stoga im se mora dozvoliti široko polje slobodne procjene.

S druge strane, Evropski sud je, u slučaju *Otto Preminger institut protiv Austrije*, presudio da zabranom prikazivanja filma „Das Liebeskonzil“ (Ljubavno vijeće) jer je vrijeđao vjerske osjećaje rimokatolika i time njihovo pravo na slobodu vjere nije prekršeno pravo na slobodu izražavanja predviđeno članom 10 Konvencije. U tom pogledu Sud je otvoreno naglasio da „ne može zanemariti činjenicu da je rimokatolička religija religija ogromne većine u oblasti Tirola“.

Isto tako, u slučaju *Wingrove protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, Sud je podržao odbijanje Britanskog vijeća za klasifikaciju filmova za izdavanje certifikata za film

157 Berlin borough town hall OKs Muslim headscarf, <http://www.thelocal.de/20150610/berlin-allows-muslim-woman-to-work-with-headscarf>, pristupljeno 2.7.2016.

158 Mancini, „The Crucifix Rage : Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty“, str. 16.

159 Mancini, „The Power of Symbols and Symbols as Power : Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence“, str. 2631.

„Visions of Ecstasy“ propisanog članom 4 (1) Zakona o videosnimcima iz 1984. Naime, Vijeće je septembra 1989. godine odbilo da certificira film na osnovu toga što krši odredbu krivičnog zakona o blasfemiji, jer prikazuje Isusa kao učesnika u erotskom činu sa svetom Terezom od Avila, karmelićanskom časnom sestrom iz 16. stoljeća, na čijim pisanjima je film i zasnovan.

Dakle, u svim ovim slučajevima, primjena doktrine polja slobodne procjene rezultiralo je zaštitom kolektivnih religijskih i kulturnih sloboda većine. Nesumnjivo da je ova praksa diskriminirajuća i ukazuje na nejednak tretman i nejednaku zaštitu osnovnih ljudskih prava pripadnicima manjinskih i većinskih, odnosno dominantnih, religija. Posljedično tome, postoji i nejednak tretman u pogledu mogućnosti isticanja vjerskih simbola dominantne i manjinskih religija u javnom prostoru.

Međutim, odluke Federalnog ustavnog suda u Njemačkoj iz 2015. i 2016. godine ukazuju na postepeno prevazilaženje ove dihotomije, bar u pojedinim državama, i kretanje ka jednakom poštivanju osnovnih ljudskih prava i sloboda, garantiranih temeljnim međunarodnim dokumentima.

Zaključak

Pitanje isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru predmet je brojnih rasprava u svijetu, posebno u posljednje dvije decenije. Ovo pitanje razmatra se na dva načina: mogućnost ograničavanja prava na nošenje vjerskih simbola i odjeće u svrhu zaštite drugih i mogućnost isticanja vjerskih simbola, poput križa i raspela, u javnim ustanovama. Najčešće se prvi način odnosi na vjerske simbole manjinske religije, dok se u drugom slučaju, u pravilu, radi o simbolima dominantne religije.

Način rješavanja ovog pitanja razlikuje se i umnogome zavisi od usvojenog modela odnosa između religije i države. Francuski model laicizma tradicionalno je suprotstavljen modelu slobode religije Sjedinjenih Američkih Država, koji ekstenzivno regulira pitanje prisustva vjerskih simbola u javnom prostoru. Model laicizma u Francuskoj karakterizira opća zakonska zabrana isticanja vjerskih simbola u javnim ustanovama od 1905. godine, zatim zabrana isticanja „upadljivih“ vjerskih simbola u javnim školama od 2004. godine i opća zabrana nošenja burke i nikaba u javnom prostoru od 2010. godine. S druge strane, tradicionalni oponent francuskom modelu u Evropi jeste model „inkluzivnog multikulturalizma“ Velike Britanije, u kojem je dozvoljeno nošenje vjerskih simbola i odjeće, ali se zabranjuje državno isticanje vjerskih simbola u javnim ustanovama. Konačno, u pojedinim državama poput Italije i Njemačke postoji preferencijalni tretman dominantne religije, što ima svoje implikacije i u pogledu isticanja vjerskih simbola u javnom prostoru. Naime, vjerski značaj simbola dominantne religije briše se i oni se tumače kao oznake historijskih i kulturnih dimenzija nacionalnog identiteta, dok se simboli

drugih – manjinskih religija tumače kao izrazi kulturnih i političkih vrijednosti i praksi koje su u sukobu s liberalnim i demokratskim vrijednostima. Stoga se njihovo prisustvo u javnom prostoru ograničava ili zabranjuje.

Međutim, kako je uočio Olivier Roy, početno neprijateljstvo evropskih multikulturalističkih zemalja prema francuskom modelu laicizma i asimilacijskom pristupu manjinskim religijama preraslo je u njegovo postepeno prihvatanje. To se najviše ogleda u ograničavanju prava na nošenje marame (hidžaba), odnosno zabranu nošenja vela koji prekriva cijelo lice – burke i nikaba – u javnom prostoru u različitim evropskim zemljama koje su prihvatile multikulturalistički model.

Displaying religious symbols in public sphere: a comparative analysis

Ehlimana Memišević, Hikmet Karčić, Irma Velić

Summary

In the last two decades the question of displaying religious symbols in the public sphere has resulted in more intensified discussions within the debates on freedom of faith, belief and the neutrality of state. Strategies of resolution of this question greatly depend on the adopted model of relationship between state and religion. While the USA model of freedom of religion regulates extensively the question of the presence of religious symbols in the public sphere, the French model of *laïcité* is characterised by the general legal ban on displaying them in public institutions since 1905. Some states permit displaying symbols of the dominant religion in the public sphere, while at the same time prohibiting or limiting presence of symbols of the minority religions.

Key words: freedom of religion, *laïcité*, secularism, religious symbols, public sphere